TİDSAD
Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Türkiye ve İran'da Kültür, Modernleşme ve Ekonomi

Culture, Modernisation and Economy in Türkiye and Iran

Tolga KABAŞ*

Geliş/Submitted: 08.10.2025
Kabul/Accepted: 16.03.2026

Citation / Atıf

Kabaş, T. (2026). Türkiye ve İran'da kültür, modernleşme ve ekonomi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (48), 48-72.

Makale Türü: **Araştırma Makalesi** Article Information: **Research Article**

10.29228/TIDSAD.87674

This article was checked by Intihal.net. Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır.
This article is under the Creative Commons license. Bu makale Creative Commons lisansı altındadır.

* **Dr., Çukurova Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, tkabas@cu.edu.tr**

TİDSAD
Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Öz: Türkiye, Rusya ve İran gibi modernleşmeye geç başlayan ülkeler arasında tarihsel, iktisadi ve kültürel olarak benzerlikler bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Rusya Amerika'nın teknik danışmanlığından yararlanarak ve büyük dış yardımlarla Neoliberalizme geçiş kararı aldı. Tedricen tarzda değil, bir şok terapi ile Rusya'da piyasa ekonomisini ve özel mülkiyeti geliştirecek liberalleşme reformları ve büyük çaplı özelleştirmeler gerçekleştirildi. İran'da ise devletin ekonomideki rolü çok büyüktür, devletin öncülüğünde ekonomik planlarla kalkınmaya ve modernleşmeye çalışmıştır. 1980'lerin sonlarından itibaren küreselleşmenin ve liberalizmin etkisi altında kalan İran özel sektörü ve piyasa ekonomisini de geliştirmeye çalışmaktadır. Kuruluşundan itibaren Türkiye uyguladığı karma ekonomi modeli ve devletçi politikalarla büyük ölçüde uluslaşmayı, sanayileşmeyi ve modernleşmeyi başarmıştır. 24 Ocak 1980 Piyasa Ekonomisine Geçiş Kararlarıyla Türkiye'de karma ekonomi modeli sonlandırılmıştır. 24 Ocak 1980 tarihinden itibaren Neoliberal politikaların yaslandığı Neoklasik iktisat teorisiyle ekonomik ve sosyal olarak modernleşmeye, kapitalizme evrilmeye çalışmaktadır. Özgür bir siyasi ve ekonomik ortamda Türk iş adamları rasyonel ekonomik düşünme kabiliyetini hızla kazanmışlardır. Dini kültür önemli bir değişkendir ekonomilerin izlediği yolu ve ekonomilerin performansını etkiler. İslam dininin de sanayi devrimini gerçekleştiren Protestanlık gibi oldukça rasyonel bir din olduğu bilinmektedir. İslam kültürü ve ahlâkı Türkiye'nin kültürel olarak liberalizme evrilmesinde önemli bir unsur olmaktadır. Türkiye ile İran arasında tarihsel, iktisadi ve kültürel olarak benzerlikler bulunmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye ve İran'da kültür, modernleşme ve ekonomi ilişkisi tarihsel ve sosyolojik bağlam içerisinde kısaca anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisat sosyolojisi, din sosyolojisi, liberalizm, kültür, modernleşme.

Abstract: Türkiye, Russia and Iran, as late modernising countries, have historical, economic and cultural similarities. After the collapse of Soviet Socialist countries Russia decided to adopt Neoliberal policiec by taking technical advices and credits of USA. Large scale privatizations and liberalization reforms designed to improve market economy and private property were realised in Russia with a shock therapy. Iran state played a significant role in the economy, and pursued development and modernization through state-led economic plans. Since the late 1980s, under the influence of globalization and liberalism, Iran has also been striving to develop its private sector and market economy. Since foundation Türkiye has largely achieved nationalisation, industrialization, and modernization through a mixed economic model and etatist policies. The mixed economic model was terminated in Türkiye with the January 24, 1980, Transition to Market Economy Decisions. From January 24, 1980 onwards, Türkiye has been striving to modernize economically and socially, towards capitalism, by using Neoclassical economic theory, underpinned by neoliberal policies. In a free political and economic environment, Turkish business people have rapidly acquired the ability to think rationally in economic terms. Religious culture is a significant variable, affecting the trajectory and performance of economies. Islam, like Protestantism, which facilitated the industrial revolution, is known to be a highly rational religion. Islamic culture and morality played a significant role in Türkiye's cultural evolution toward liberalism. There are economical, historical and cultural similarities between Türkiye and Iran. This study examines the relationship between culture, modernization, and economy in Türkiye and Iran within a historical and sociological context.

Keywords: Economic sociology, sociology of religion, liberalism, culture, modernisation.

Giriş

Türk toplumunda liberalizme, piyasa ekonomisine ve özel girişime geçiş çabaları 1839'da yapılan Tanzimat reformuyla başlatılmıştır. Geleneksel olan Osmanlı iktisat düşüncesinin modernleştirilmesi için liberal Klasik iktisat düşüncesi içselleştirilmiştir. Ancak, bir süre sonra laissez-faire kapitalizmini savunan Klasik iktisat düşüncesinin devleti kurtaracak bir çözüm yolu olmadığı görülmüştür. Çünkü, Türk toplumunda demokrasiyi ve piyasa ekonomisini kurumsallaştıracak ayakları yere sağlam basan, aynı zamanda rasyonel iktisadi zihniyete sahip bir milli burjuvazi bulunmuyordu. Bu yüzden Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da demokrasiye ve serbest piyasa ekonomisine geçiş yapılamadı. 1950 yılına kadar Türkiye'de siyasi hayata Cumhuriyet Halk Partisi ve ekonomik planlama kültürü hâkim oldu. Uluslararası siyasi konjonktürün değişmesi ve iç koşulların etkisiyle Türk siyasal hayatında 1950'de çok partili hayata ve serbest piyasa ekonomisine geçiş yapıldı.

Kurucu siyasi kültürü oluşturan Cumhuriyet Halk Partili elitler siyasi iktidarı 1950 yılında Muhafazakâr Demokratlar olarak bilinen Müslüman elitlere bıraktılar. Demokrat Partiyle iktidara gelen Adnan Menderes'in hükümet programı serbest piyasa ekonomisine geçiş programıydı. Fakat Demokrat Partinin liberal ekonomi programı iç ve dış koşullar yüzünden başarılı olamadı. Dışarıya kapalı olan devletçi sanayileşme modeli 24 Ocak 1980 tarihine kadar uygulandı. 24 Ocak 1980 Piyasa Ekonomisine Geçiş Kararlarının mimarı muhafazakâr elitlerden olan Turgut Özal'dı. Turgut Özal'ın kurucusu olduğu Ana Vatan Partisinin hükümet programı da serbest piyasa ekonomisine geçiş programıydı. Resmi ideolojiyle bütünleşmiş olan planlamacı kültür 24 Ocak 1980 Piyasa Ekonomisine Geçiş Kararlarına kadar etkisini korudu. 1980'lerin başlarından beri Türkiye Neoliberal politikaların yaslandığı Neoklasik iktisat teorisiyle ekonomik ve sosyal olarak modernleşmeye, kapitalizme evrilmeye çalışmaktadır.

Türkiye, Rusya ve İran gibi modernleşmeye geç başlayan ülkeler arasında tarihsel, iktisadi ve kültürel olarak benzerlikler bulunmaktadır. Uluslaşmakta çok geç kalmış olan ülkeler takip ettikleri modernleşme paradigması ile Batılı zengin ülkeleri yakalamaya çalışmışlardır. Bu ülkelerdeki iktisat politikalarının merkezinde kıt olan ülke kaynaklarının farklı kullanım alanlarına optimal bir şekilde dağıtımı ve böylece maksimum milli hasılaya ulaşılması bulunmaktadır. Kıt olan kaynakların farklı kullanım alanlarına dağıtımı devlet eliyle yapıldığı gibi aynı zamanda bu süreçte serbest piyasa mekanizmasının da kullanıldığı görülmektedir. Asıl amaç kıt olan kaynakların en yüksek verimli olan alanlarda kullanılmasıdır. Ana akım Neoklasik iktisat teorisine göre devlet müdahalesi kaynak israfına yol açarken, rekabetçi olan piyasalar kaynakların en yüksek verimli olan alanlarda kullanılmasını garantilemektedir. İran'da modernleşme çabaları Türkiye'de olduğu gibi orduda başlamış ve devlet eliyle yapılmıştır. İran'ın milli kimliği Fars etniği ve Şiilik olmak üzere iki temel üzerine oturtulmuştur. Uluslaşma sürecinde Fars etnikçi anlayış ve bu anlayışı

destekleyecek biçimde dönüştürülmüş Şiilik milli karakterin temel unsurları olmuştur.

Devletin oldukça otoriter olduğu İran, 1980'lerin sonlarından itibaren Neoliberalizmin etkisiyle liberalleşme reformları uygulamaya çalışmaktadır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Rusya Amerika'nın teknik danışmanlığından yararlanarak ve büyük dış yardımlarla Neoliberalizme geçiş kararı aldı. Tedricen tarzda değil, bir şok terapi ile Rusya'da piyasa ekonomisini ve özel mülkiyeti geliştirecek liberalleşme reformları ve büyük çaplı özelleştirmeler gerçekleştirildi. Homosovyeticus olan Rusların şok terapinin sayesinde çok hızlı bir şekilde kapitalizme uyum sağlayacağı, rasyonelleşeceği ve homoeconomicusa doğru olumlu bir değişim gerçekleştireceği düşünülüyordu. Ancak, Macaristan, Çekya ve Polonya gibi diğer geçiş ülkelerinde liberalleşme reformları tedricen yapıldığı için kapitalizme dönüşüm Rusya'dan daha başarılı olmuştu. Bu bağlamda, İktisat sosyolojisi ülkelerin kapitalizme dönüşmekte nasıl başarılı olduklarını veya olamadıklarını ana akım iktisat teorisini tamamlayacak şekilde anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye ve İran'da kültür, modernleşme ve ekonomi ilişkisi tarihsel ve sosyolojik bağlam içerisinde kısaca anlatılmaktadır.

İran Toplumunda Kültür, Modernleşme ve Ekonomi

İran toplumunda modernleşme 19. yüzyılda iki ayrı kompartımanda başladı. Birincisi İran ordusunun İngiltere ve Rusya karşısında ağır yenilgilere uğraması devlet eliyle reformların yapılmasına yol açtı. İkincisi, Batıda ortaya çıkan Aydınlanma düşüncesinden etkilenen ve Aydınlanma düşüncesi ikliminde gelişen entellektüel sınıfın öncülük ettiği modernleşme reformları oldu. İran toplumunun modernleşmesi açısından dönüm noktası ise 1906 yılında gerçekleştirilen Meşrutiyetin ilanı oldu. 1906 yılında milli meclis kuruldu ve ilk anayasa hazırlandı. Meşrutiyet devrimiyle ülke modernleşerek geçmişteki ağır yenilgilerden kurtulmaya ancak Müslüman kimliğini de korumaya çalışmaktaydı. Yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından İran milli kimliği, kültürü ve tarihi Batılı teoriler ve kavramlarla yeniden modellendi. Meşrutiyetin ilan edilmesi Kralın yetkilerinin sınırlandırılmasına yol açarken, ruhban sınıfın da siyasallaşmasına yol açmıştı. Fakat Meşrutiyetin ilanı ile beklenen amaçlara ulaşılamamış ve Rıza Şah gibi yeni bir despot, Pehleviler gibi yeni bir otoriter düzen ortaya çıkmıştı. Başlarda bir kurtarıcı, reformcu, istikrarı tesis eden, çağdaşlaştırıcı ve dini değerlere saygılı olarak görülen Rıza Şah'ın saltanatı süresince ordu on kat, bürokrasi ise on yedi kat büyüyerek otoriter bir düzen oluşturuldu(Şahit, 2022: 68).

1925 yılında Rıza Şah tarafından Kaçar Hanedanlığının devrilmesi ve İran asıllı Pehlevi Hanedanlığının kurulmasıyla yüzyıllardır İran coğrafyasına hâkim olan Türk devlet yapılanması sona ermişti. Böylece, Perslik düşüncesi ve Aryan ırkına dayalı olan İran ulus inşası süreci başladı. Pehlevi Hanedanı Batının tasavvuru olan İran Tarih Tezine dayanarak sözde eski Pers İmparatorluğunu benimsemeye, onun

övülmesine ve topluma dayatılmasına dayanmıştı. Bu tarih tezine göre İran Perslere aittir ve ülkedeki etnik unsurların tamamı Pers ve dolayısıyla Ari ırkından gelmektedir. Bunun sonucunda Rıza Şah ülkenin isminin İran olarak değiştirilmesini istedi. İran İslam Cumhuriyeti döneminde ise İran ulusal kimliği Pers/Fars düşüncesi ve Şii mezhebi üzerine bina edildi. İran İslam Cumhuriyeti Fars kültür özelliklerini ihtiva eden ve küresel bir Şii/Mehdi hâkimiyetini esas alan üstün bir İran kimliği oluşturmaya çalıştı. Böylece, Pehlevi Hanedanlığı'nın Batılılaşma ve modernleşme idealinin yerini İslamileşme, İslam Devrimini yayma, Büyük İslami İran'ı ve küresel Mehdi kimliğini gerçekleştirme idealleri aldı(Tamer,2022: 22-57).

Kaçar hanedanlığını devirerek Pehlevi hanedanlığını kuran Rıza Şah yeni bir ulusal kimliğin inşasıyla homojen olan yeni bir İran toplumu yaratmak istedi. Rıza Şah Pers medeniyetinin üstünlüğüne dayanan Fars milliyetçiliğini devletin resmi ideolojisi olarak belirlemişti. Şiilik ise İran'ın çeşitli etnik guruplarını birleştiren bir tutkal işlevi görerek Fars milliyetçiliği için uygun bir kültürel zemin oluşturmaktaydı. Ancak, Batı emperyalizminin artan müdahalelerine tepki olarak İranlılık ve Şiilik özdeşleşmiş, Şii kimliği siyasallaşmaya başlamıştı. Ruhban sınıfın güçlenmesine paralel olarak İran'ın dini kimliği Şiilik olarak belirlenmişti. 1941 yılında Rıza Şah tahtan indirildi ve oğlu Muhammed Rıza Pehlevi tahta çıkarıldı. Muhammed Rıza Şah'ın iktidarda olduğu dönemde ruhban sınıfı etkili bir sosyal sınıfa dönüşmekteydi. Ruhban sınıfı ve İslamcı hareket bu dönemde en büyük değişimi yaşayarak, radikalleşerek, en önemli aktöre dönüşmeyi başardı. Pehlevilerin sürdürdüğü modernleşme sürecinde İran'da yeni bir homojen toplum ve tek tipte olan yeni bir insan yaratılmasına çalışılmaktaydı(Şahit, 2022: 73).

Muhammed Rıza Şah tahta çıktığı 1941 yılından 1953 yılındaki Darbeye kadar Meşrutiyet devriminin mirası olan Anayasanın belirlediği sınırlar içinde kalmaya özen gösterdi. Ancak, Batılı ülkelerin de yer aldığı 1953 Darbesi İran tarihinde yeni bir dönüm noktası oldu. Muhammed Rıza Şah bu tarihten itibaren baskıcı bir yönetim sergilemeye başladı. Bu Darbe en çok liberal ve Batıcı aydınlar arasında travmaya yol açtı. Batıyı özgür birey ve rasyonalizmin beşiği olarak gören İranlı liberaller Batının sömürgeci müdahalesi karşısında çaresiz olarak kalmışlardı. Batılı güçlerin de rol aldığı Darbe İran düşünce hayatının Batı karşıtlığı üzerinden gelişmesine yol açtı. Hatta, zorla bastırılan bu Darbe ve ortaya çıkan Batı karşıtlığı İran toplumunu 1979 Devrimine götürecek sürecin başlangıcı oldu. 1960'lı yıllarda ortam Humeyni'nin Muhammed Rıza Şah'a yönelttiği eleştiriler için hazır hale gelmişti. Bu duruma en büyük katkıyı Celal Al-i Ahmed'in (1923-1969) yazmış olduğu "Garpzedeler" adlı deneme yaptı(Şahit, 2022: 78; Amirpur, 2023: 82-83).

Al-i Ahmed'in Humeyni üzerindeki etkisi çok büyüktü. Humeyni'nin anti-emperyalist konuşmalarında kullandığı dil incelendiğinde bu etki açıkça görülmekteydi. Al-i Ahmed yalnıza Humeyni'yi değil Devrimi tetikleyecek olan bütün nesli etkilemekteydi. Çünkü, 1960'lı yıllarda İran'da en önemli konu Batı, Batı kültürü ve

bunların İran üzerindeki olumsuz etkilerine yönelik tartışmalardı. Garpzedeler İran'da hem Devrim öncesinde hem de Devrim sonrasında yol gösterici olarak büyük rol oynadı. Bu denemenin içerdiği Amerika ve Avrupa'nın Muhammed Rıza Şah'a verdiği desteği eleştiren argümanlar çoğu İranlı aydını tarafından benimsendi. Bu esere göre İran'ın hastalığı Batılı davranışları ve ürünleri düşüncesizce benimsemesiydi. Garpzedeler'in İslamı ve ulemayı içine oturttuğu olumlu çerçeve genç nesil din adamları için büyük bir motivasyon kaynağı oldu. Din adamları olarak siyasette etkili olabileceklerini düşünmeye başlamışlardı. Dolayısıyla, bu kitabın Humeyni tarafından bu denli beğenilmiş olması da şaşırtıcı değildi(Amirpur, 2023: 82-83).

Humeyni konuşmalarında kullandığı sloganlarla ve anahtar kelimelerle milyonlarca İranlıyı etkisi altına almıştı. Özgürlük ve yabancı güçlerden bağımsız olmak merkezi sloganı ve vaadi haline gelmişti. Bu bağlamda, dış politikanın temel amacı İran'ın milli çıkarlarını korumak olmalıydı. Humeyni'nin dış politikasının başlıca ilkesi Batı yanlısı politikaların tamamıyle terk edilmesi oldu. Humeyni'nin kullandığı dili ve düşüncelerini bulunduğu bağlama oturtarak analiz etmek gerekiyordu. Humeyni Batıyı ve Batı yapan her şeyi lanetlese de arkasında çok boyutlu ancak çetrefilli bir miras bırakmıştı. Batı siyasetini, ekonomik sömürüsünü, Batının kültürel istilasını ve kültürel tahakkümünü konuşmalarında lanetliyordu. Ancak, diğer Müslüman ülkeler gibi İran da Batıya yapısal olarak bağımlı bir ekonomiydi. Bu ekonomik bağımlılıktan da devrimci bir coşkuyla ve cengâver sloganlarla kurtulabilmek mümkün değildi. Lanetlediği Batıdan öncelikli olarak askeri malzemelere ve teknolojik ürünlere ihtiyaç vardı. Böylece, bir yandan ideolojik açıdan reddetme diğer yandan da pragmatik işbirliğinden oluşan karmaşık bir miras ortaya çıkmıştı. Bu çelişkili miras İran'ın Batıyla olan çetrefilli ilişkisini hala belirlemektedir(Amirpur, 2023:266).

Muhammed Rıza Şah'ın 1953 ile 1973 yılları arasında petrol gelirlerindeki düzenli artışa bağlı olarak hayata geçirdiği kalkınma programları ekonomik anlamda bazı gelişmelere yol açmıştı. Ancak, serbestleşen ticaret ve artan petrol gelirleri sanayinin ve finansal kurumların büyük bir kısmını kontrol eden 150 aileden oluşan üst burjuvaziyi zenginleştirmişti. Devletin artan gelirleri toplumun alt katmanlarına nüfuz etmiyordu. Özellikle fabrikalarda çalışan işçiler ve geçici işlerde çalışanlar sosyal güvenlik ve kâr paylaşım mekanizmalarına dahil edilmiyorlardı. Ücretlerdeki artış yüksek enflasyondan dolayı yeterli olmuyordu. Bu durum 1970'lerin sonlarından itibaren büyük grevlere yol açtı. Muhammed Rıza Şah hükümet programlarında hiçbir sosyal sınıfın görüş ve isteklerine yer vermediğinden meşruiyetini kaybetmekteydi. Artan protestolara çok geniş bir katılım vardı. Humeyni bir çağrı yaparak İran halkını büyük bir genel greve çağırdı. Muhammed Rıza Şahın yurt dışına kaçması ve Humeyni'nin sürgünden ülkeye dönmesiyle 11 Şubat 1979 tarihinde siyasal İslamcıların devrimci mücadelesi başarıya ulaştı. İran İslam Devriminin siyasi ve

ruhani lideri olarak Ayetullah Humeymi 1979-1989 yılları arasında ölümüne kadar ülkeyi yönetti(Şahit, 2022: 82-83). .

İslam ilkeleri ve Şiilik İran tarihi boyunca birleştirici bir unsur olarak ülkenin bütünlüğünü sağlayan ve gelecekte ülkenin izleyeceği patikayı belirleyen önemli bir faktör olmuştu. 1979 İslam Devrimi ile iktidara gelen siyasal İslamcılar Şii fıkhı ile İslamcı öğretilerden yola çıkarak yeni bir devlet tipi inşa etmeye çalıştılar. Otoriter olan Pehlevi Hanedanını yıkmayı başaran ve güç kaynaklarının kontrollerini ellerine geçiren devrimci aktörlerin en önemli amacı ideallerine uygun olarak bir İslam Devleti kurmaktı. Bu bağlamda, Velayet-i Fakih teorisini zenginleştirmeye ve kurumsallaştırmaya başladılar. Fakihin Tanrı tarafından ve Tanrı adına otorite sahibi olmasından dolayı despotizme eğilme şansı yoktu. Yani, Fakih kimseye zarar vermediği gibi diktatörlüğe de yol açmazdı. Fakih halkı korumak ve yanlış yollara sapmalarını engellemek için müdahale etmekteydi. Velayet-i Fakih teorisinin anayasada kurumsallaşmasıyla Şii ruhban sınıfı devlet iktidarının merkezine taşındı. Teokrasinin meşruiyet bulduğu anayasayla, Fakih İslam adına yönetim süreçlerine doğrudan müdahale etme yetkisiyle donatılarak en üst otorite olarak kabul edildi. Ancak, meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle halkın oyuna başvurulacak ve halkın görüşü de alınacaktı. Mutlak şeriata karşı olarak halk egemenliği tartışması siyasal tartışmaların odak noktası haline geldi (Şahit, 2022: 138).

Humeyni'nin 1989 yılında ölümünden sonra İran'ın siyasi ve ruhani lideri Ali Hamaney oldu. Humeyni'den sonra İran'ın ikinci Yüce Lideri olan Ali Hamaney devletin başı, silahlı kuvvetlerin başkomutanıdır. İran'da ekonomi, çevre, dış politika, ulusal planlama ve benzeri birçok alanda hükümetin temel politikaları hakkında kararnameler çıkarabilmekte ve nihai kararları alabilmektedir. Hamaney hükûmetin yürütme, yasama ve yargı organlarının yanı sıra ordu ve medya üzerinde doğrudan veya dolaylı kontrole sahiptir. Demokratik olmayan Ali Hamaney'in saltanatı sırasında ülkede istikrarsızlığa ve kaosa yol açan öğrenci protestoları, genel grevler ve Cumhurbaşkanlığı seçimi protestoları gibi büyük protestolar yaşanmıştır. 1981-1989 yılları arasında Hamaney İran'ın üçüncü cumhurbaşkanı olarak da görev yapmıştır. Hamaney, Orta Doğu'da en uzun süre görev yapan devlet başkanı ve Muhammed Rıza Şah'dan sonra en uzun süre görev yapan ikinci İran lideri oldu. Gelenekçi muhafazakârları temsil eden Ali Hamaney hala İran'ın dini lideri olarak güçlü konumunu sürdürmektedir. Otuz altı yıldır İran'ın dini lideri olan Hamaney, kendisine hizmet eden bir sistem inşa ederek İran'ın en önemli kurumlarına İslam devrimine sadık olan çok sayıda adam yerleştirebilmeyi başarmıştır

Ali Hamaney'in saltanatı sırasında Haşimi Rafsancani (1989-1997), Muhammed Hatemi (1997-2005) ve Hasan Ruhani (2013-2021) gibi reformist olan Cumhurbaşkanlarının seçilmesi "İslamiyet mi Cumhuriyet mi" sorusunu gündeme taşıdı. Ülkenin demokratikleşmesini isteyen reformistler ile ülkenin İslamileşmesini isteyen gelenekçi muhafazakârlar arasındaki tartışma daha da şiddetlendi.

Reformistler ulusal çıkarlara öncelik verilmesi gerektiğini öne sürüp sivil toplumun güçlenmesiyle devletin güçlenebileceğini ileri sürmekteydiler. Ancak, gelenekçi olan muhafazakârlara göre demokrasi çerçevesinde çıkarılan kanunlar insanı merkeze alırsa ve Tanrı hukukuna aykırı olursa İslam dini bu tür demokrasiyi kabul edemezdi. Toplumda ancak Tanrı'nın rızası doğrultusunda olan kanunlar geçerli olabilirdi. İslam inanç sistemine göre temel eksen Tanrı'dır, insanı temel eksen olarak kabul etmek ise kâfirlik ve dinsizliktir. Bu bağlamda, Mahmut Ahmedinejad (2005-2013) ve İbrahim Reisi (2021-2024) gibi gelenekçi muhafazakâr cumhurbaşkanları dönemlerinde bütün muhalif sivil toplum kuruluşlarının, sosyal medyanın ve basın-yayın organlarının kapatıldığı görüldü (Yürük, 2020: 106-107).

Cumhuriyeti vurgulayan reformistlerin sivil toplumu güçlendirmeye yönelik bütün çabaları İslam dinini ve geleneğini savunan muhafazakârlar tarafından engellenmektedir. Ancak, İran toplumunda orta sınıf ve değerleri gelişmesini sürdürmektedir. İran nüfusunun yarıdan fazlası toplumsal değerler açısından kendilerini orta sınıf olarak görmekte ve orta sınıfın değerlerini içselleştirmektedir. Orta sınıfın kültürel açıdan güçlenmesini sağlayan en önemli faktör üniversite sayısında yaşanan artıştır. İran toplumunun eğitim ve kültür alanındaki modernleşmesini ekonomik alanda yaşanan sanayileşme takip etmektedir. Ancak, devlet ile toplum arasında gelenekçilik-yenilikçilik şeklinde bir rekabetin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu rekabet sırasında yenilikçiliğin taşıyıcıları ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılan üniversite mezunu aydınlar olmuştur. Bu bağlamda, İran'ın geleneksel toplumdan modern topluma doğru geçişinin önemli göstergelerinden birisi de bireyi merkeze alan eğilimlerin güçlenmesi ve bireyselliğin yaygınlık kazanması olmuştur(Tamer,2022:148-150).

İran toplumunun İslam Devriminden sonra yaşadığı toplumsallaşma süreci zayıf bir toplumun ortaya çıkmasıyla sonuçlanan bir dönem olmuştur. Bu dönemde hızlı kentleşmeye eşlik eden yüksek nüfus artışı, üniversite mezunlarının sayısında yaşanan patlama, küreselleşmenin etkisiyle iletişim ve teknoloji alanındaki muazzam gelişmeler, İran toplumunda geleneksel sınıfların zayıflaması ve yeni bir orta sınıfın oluşması İranlı bireyin devletle olan olumsuz ilişkisini etkileyen en önemli faktörler olmuştur. Bu faktörler İran tarihinde çok etkili bir sınıf olan ve Devrimden sonra devletleşmeyi başaran ruhban sınıfın toplumsal itibar ve konumunu zayıflatmakta, İran tarihinin en düşük seviyesine indirmektedir. Bu durum ideolojik ve otoriter bir karaktere sahip olan İslam Cumhuriyetinin sunduğu ütopik manevi değerler karşısında rasyonel seküler değerleri benimseyen modern bir birey profilinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Sivil toplumun çok zayıf olduğu İran'da yapılan çeşitli araştırmalar ruhban sınıfının kontrolünde olan devletin toplumun sadece % 20'lik kesimi içinde meşruiyete sahip olduğunu ileri sürmektedir.

Uluslararası ekonomide 1950-1975 yılları arasında Yapısalcı görüşler geçerli olurken, 1975'den itibaren günümüze kadar uzanan dönemde Neoliberal görüşler

geçerlilik kazanmıştır. Son 75 yıl boyunca bu düşünceler bir sarkacın bir taraftan diğer tarafa sallanması gibi tartışılmıştır. İthal ikameci sanayileşme stratejisini savunan Yapısalcı görüşe göre gelişmekte olan ülkelerin piyasalarında yaygın bir şekilde piyasa başarısızlıkları bulunmaktadır. Yapısalcılara göre ekonomik planlama ve devlet müdahalesi piyasa başarısızlıklarını düzelterek daha yüksek bir iktisadi performansa yol açmaktadır. Bu strateji ithal edilen ürünlerin yurtiçinde üretilmesini sağlayarak ülkenin dışa olan bağımlılığının azalmasına yol açmaktadır. Az gelişmiş ülkeler devlet müdahalesine dayalı olan ithal ikameci sanayileşme politikalarıyla 15-20 yıl gibi bir süre zarfında gelişmiş bir ülke olabileceklerini hayal etmişlerdir. Bu strateji ilk olarak 19. yüzyılda ünlü Alman ekonomist Friedrich List tarafından geliştirilmiştir.

List Adam Smith'in laissez-faire kapitalizmine karşı devlet öncülüğünde sanayileşme modelini geliştirmiştir. List'in az gelişmiş ülkelere merkez ülke olabilmeleri için önerdiği model Milli Ekonomi Modeli olarak bilinmektedir. Ancak, Yapısalcı politikaların uygulandığı ülkelerdeki dış açık ve dış borç sorunları az gelişmiş ülkeleri ağır bir krize sokmuştur. Az gelişmiş ülkeler krizden çıkış için IMF ile anlaşma yapmak ve yapısal uyum programlarını uygulamak zorunda kalmışlardır. Böylece, 1970'lerin sonlarına doğru Yapısalcı görüşler gözden düşerken Neoliberalizm az gelişmiş ülkelerin kalkınma sürecini ve stratejilerini etkilemeye başlamıştır. Ulusal kalkınmacılığa karşı oluşturulan Neoliberal paradigma bireysellik, serbest piyasa ekonomisi, ihracata dayalı sanayileşme, özelleştirmeler ve devletin küçülmesi gibi liberal fikirleri ileri sürmektedir. 1978'de yayınlanan Washington Mutabakatı Neoliberalizmin doğum belgesidir. Washington Mutabakatı ile Adam Smith ve liberal argümanları yeniden dünyaya gelmiş, küreselleşme sürecinin başlamasına yol açmıştır.

Son 60 yıldır İran ne Brezilya gibi ithal ikameci sanayileşme programı uygulayan bir ülke, ne de Güney Kore gibi ihracata dayalı sanayileşme programı uygulayan bir ülke olabilmiştir. İki strateji arasında kararsız kalan aynı anda her iki politikayı da uygulamaya çalışan bir ülke olmuştur. Bu bağlamda, Planlama Kurumu 1949 yılında kurulmasına rağmen İran hükümetine sanayileşmeyi sağlayacak güvenilir bir ekonomik program verememişti. Muhammet Rıza Şah'ın devrildiği 1979 yılına kadar ekonomik planlama politikalarıyla uluslaşmaya ve bir milli ekonomi kurulmaya çalışılmıştır. Devrimin hemen ardından başlayan İran-Irak savaşı yılları devletin ekonomide kontrolünün ve ağırlığının arttığı yıllar olmuştur. Savaşın bitmesiyle ve reformist olan Haşimi Rafsancani'nin (1989-1997) cumhurbaşkanı olmasıyla serbest piyasa ekonomisine geçilmiştir. Ekonomide devlet müdahalesinin azaltılması, özelleştirmeler, ihracatın teşviki ve serbestleşme politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Hatta, ülke dışarıya açılırken yabancı sermaye girişleri de başlamıştır. Muhammed Hatemi'nin (1997-2005) cumhurbaşkanlığı yıllarında da serbest piyasa ekonomisi politikalarına devam edilmiştir. Böylece, tam bir başarı elde edilemese

de özel sektörün kısmen, orta sınıfların ise önemli oranlarda güçlendiği görülmüştür (Pirzadeh, 2016: 241-242). .

İran'da Planlama Kurumu ve Merkez Bankası gibi önemli kurumlarda yurt dışında doktorasını yapmış olan çok iyi eğitimli gençler çalıştırılmaktadır. Bu kurumlarda çalışan üst düzey direktörlerin hepsi Batıda eğitim görmüş, Batılı bilimlere ve perspektiflere hakim olan genç teknokratlardan oluşmaktadır. Bu genç teknokratlar liyakat sahibi oldukları gibi IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlarla da iyi ilişkiler geliştirebilmektedirler. Ancak, İran ekonomisinin kötü yönetimi sonucunda toplumun önemli bir bölümü yoksulluk içinde yaşamaktadır. İran ekonomisinde yolsuzluk, popülist politikalar, piyasalara ideolojik olan yanlış müdahalelerin yapılması enflasyon, işsizlik, yoksulluk ve sermayenin yurtdışına kaçması gibi sorunlara yol açmıştır. Örneğin, Japonya'da yurtdışında doktora yapmış olan genç teknokratlar Batılı teorileri başarıyla ülkelerinin kültürel ve kurumsal ortamına adapte edebilmişlerdir. Japonya modernleşerek ve kendine özgü bir model geliştirerek bir kalkınma mucizesi yaratabilmiştir. Yurtdışında doktora yapmış olan İranlı genç teknokratlar ise Batılı teorileri ülkelerinin kültürel ve kurumsal ortamına adapte etmekte başarısız olmaktadırlar. Batıdan bilimi ve teknolojiyi çok iyi öğrenmiş olarak gelen İranlı genç teknokratların yeteri kadar fedakâr ve vatanperver olmadıkları düşünülmektedir(Pirzadeh, 2016: 248-249).

İran ekonomisi sosyo-kültürel sistemin içinde gömülü olduğu için ithal ikameci sanayileşme programları ve ihracata dayalı sanayileşme programları başarılı olamamıştı. Batıdan alınan bu yabancı paradigmalar İran'ın kültürel ve kurumsal ortamına adapte edilemediklerinden başarılı olamamışlardı. Hatta, yurt dışında doktora yapmış olan İranlı genç teknokratlardan arzu edilen sonuçlar elde edilemeyince, yurt dışından ekonomi alanında uzman olan yabancı profesyonel teknokratlar bile istihdam edilmişti. İran'da iktisat politikalarını yapan uzmanlar bulmacanın çok küçük olan parçalarına odaklandıkları için büyük resmi kaçırıyorlardı. Ülkenin yapısal olan sorunlarını görebilmek için uzman olmaya gerek yoktu, biraz sağduyusu olan sıradan insanlar bile bunu başarabilmekteydi. Fakat, Batılı eğitim kurumlarından mezun olmuş, ülkenin sosyo-kültürel sistemine, değerlerine ve normlarına yabancı, modern İranlı teknokratlar tarafından geleneksel İran ekonomisi bütün çabalara rağmen modern bir ekonomiye dönüştürülemedi(Pirzadeh, 2016:255-256) .

Ekonominin büyük bir krize gireceği ve ülkenin iflas edeceği şeklinde uyarılara rağmen Planlama Kurumu muhafazakâr Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejad tarafından kapatıldı. İran'da modern teknokratlar tarafından önemsenmeyen ve planlarda yer almayan, vakıf ve katılım bankacılığını içeren İslam ekonomisi politikalarına da başvurulmaktadır. Ancak, İslam iktisadı politikaları yapısal olan büyük iktisadi sorunları çözememektedir. İslam iktisadının ana akım iktisat düşüncesinin karşısında başarılı olabilmesi ve yerini alabilmesi için çok büyük çabalar gerekmektedir(Pirzadeh, 2016:255-256) . İran'da meşrutiyetin ilanından sonra Batılı teorilerin

güdümünde Fransa'ya benzer modern bir ulus devletin kurulması için çok büyük çabalar harcandı. Ancak, Batılılaşmayı ve seküler Fars milliyetçiliğini savunan elitler ülkenin uluslaşmasında, milli birliğinin sağlamasında ve kalkınmasında çok başarılı olamamışlardı. 1979 İslam Devrimiyle birlikte milli birliği sağlayacak temel değişken Fars etniği değil, Şiilik olmuştu. Devletleşmeyi başaran Şii ruhban sınıfı Batı karşıtlığını esas alan bir yönetim kurdu(Pirzadeh,2016: 2-6).

Kültür ve tarih önemli değişkenlerdir, milli birliği sağladığı gibi ekonomilerin performansını da etkilemektedir. Ancak, İslami ilimlere ve Şiiliğin kültürel mantığına göre hareket eden ruhban sınıfı da beklenen ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlayamadı. İranlılar çözülemeyen sorunlar için ülkeyi yüz yıldır çok kötü yöneten seküler ve İslamcı hükümetleri sorumlu tutmaktadırlar. Milliyetçi görüşler İran'ı birleştiren değil, ülkeyi ayrıştıran ve kalkınmasını engelleyen faktör olmuştu. Toplumun çok zayıf olduğu İran'da sivil toplum harekete geçerek ülkede beklenen siyasi değişimi gerçekleştirememektedir. Demokrasi, insan hakları, özgürlükler, liberalizm, modernizm, sekülerizm, feminizm gibi Batılı sloganların içeriğini ve arka planını iyice araştırmadan kullanmak yerine İran'da bilime, teknolojiye, hukuk sistemine, eğitim ve sağlık sistemine yatırım yapılmasının daha rasyonel bir karar olacağı ileri sürülmektedir. Modernleşmek ve zengin bir ülke olmak isteyen İran'ın Batılı teorileri kültürel ve kurumsal ortamına adapte etmekte başarılı olamadığı görülmektedir(Pirzadeh,2016: 2-6).

Türk Toplumunda Kültür, Modernleşme ve Ekonomi

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti Batıda ortaya çıkan çağdaş düşünce ve uygarlık karşısında üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştı. Bu yıllarda modern eğitim kurumlarından yetişen Osmanlı aydınlarının bir kısmı Batıda ortaya çıkan çağdaşlığı ve uygarlığı savunmaya başlamışlardı. Yönetimin geleneği savunan önderlerden çağdaşlaşmayı savunan aydınlara geçmesi için çok sert geçen mücadeleler yapılmıştır. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte çağdaşlaştırıcı önderler tarafından büyük bir ekonomik ve sosyal değişim başlatılmıştır. Tarıma dayalı olan toplumun demokratik sanayi toplumuna dönüşmesi için birçok çağdaşlaşma politikaları uygulandı. İkiz devrimler olarak bilinen Sanayi Devrimi (1776) ve Fransız Devriminden (1789) önce Hıristiyanlık dini ve ruhban sınıfı bir tekel konumundaydı, tüm gerçekliği sosyal olarak inşa edebiliyordu. Orta çağın sonlarına kadar yaşayan feodal ekonomik sistemde Batılı devletler dini yönetmeye ve kontrol etmeye çalışmaktaydılar. 1517 yılında gerçekleştirilen Dinde Reform hareketi ile ortaya çıkan Protestan inanç sistemi Hıristiyanlıkta radikal bir dönüşüme yol açtı.

Protestan inanç sistemi burjuvazinin ve liberal kapitalizmin gelişmesine, dünyaya karşı negatif tavır almış Hıristiyanlığın yüzünü dünyaya döndürülmesini sağladı. Feodalizmin yıkılmasıyla birlikte Batılı devletler dini değil, ortaya çıkan kapitalizmi yönetmeyi ve kontrol etmeyi seçtiler. 19. yüzyılda Auguste Comte, Emile Durkheim ve Max Weber tarafından geliştirilen rasyonalist-pozitivist din sosyolojisi

paradigması modernleşmeyle birlikte dünyanın sekülerleşeceğini ve dinlerin etkisinin kaybolacağını ileri sürüyordu. Hatta, Comte sosyoloji bilimi ile kurmayı tasarladığı ideal toplum için pozitivist olan yeni bir din ortaya atmıştı. İdeal olan toplumlarda insanlığın ulaşacağı son aşamada dinin yerini pozitif bilimler alacaktı. Özgürlüğü ve özel mülkiyeti esas olarak alan piyasa ekonomisiyle birlikte rasyonel girişimci piyasa adamı Batı Avrupa'da sahneye çıkmaktaydı. Girişimciler rantiye sınıfı olan aristokrasiye göre kaynakları verimli olarak kullanan, katma değeri yüksek mallar üreten, yeni pazarlar oluşturan, istihdam yaratan, vergi veren, yeni kültür oluşturan, bilimin ve sanatın gelişmesi için bağışlarda bulunan, hayırseverlik yapan topluma faydalı insanlardı.

Modern Batılı ülkelerin maceraperest karakteri olan girişimcisi rasyonel, bilimsel ve eğitimliydi. Sanayileşen Batılı ülkeler liberal kapitalizm ile çok hızlı bir şekilde gelişmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti ise tarıma dayalı üretimiyle yarı-feodal bir ekonomi görünümündeydi. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman Türklerin çiftçilik, askerlik, memurluk gibi işlerde çalıştıkları görülüyordu. Bu bağlamda, Osmanlı Devletinde gerileme sürecinin durdurulması için 1839 yılında önemli bir çağdaşlaşma girişimi olan Tanzimat Reformu yapılmıştır. Piyasa ekonomisi, girişimcilik, liberalizm, modern iktisat düşüncesi ve özel mülkiyet gibi sanayi kapitalizminin unsurları Osmanlı toplumuna Tanzimat Reformuyla girmiştir. Adam Smith, David Ricardo, Jean-Baptiste Say ve John Stuart Mill gibi liberal olan Klasik iktisatçıların kitapları tercüme edilerek literatüre kazandırılmıştır. Klasik iktisatçılar liberalizmin ve özgürlük, özel girişimcilik, özel mülkiyet ve bireysellik gibi unsurlarının ekonomik gelişmenin motoru olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu bağlamda, Osmanlı aydınları toplumun kendi zenginliğini, refahını elde etmesi için uzun vadede nasıl ve hangi bilimsel teori ile dönüşeceği sorunu üzerinde durmaktaydılar(Kılınçoğlu, 2023:202; Tekin, 2018:16-18).

Başka bir deyişle sanayileşme ve ekonomik kalkınmanın önünü açacak, aşağıdan radikal bir toplumsal dönüşüme yol açacak faktörleri saptamaya çalışmaktaydılar. Çoğu Osmanlı aydınına göre bu sorunun tek bir yanıtı vardı, kapitalist toplumsal uyanışı ateşleyecek, Weberyen bağlamda kapitalist ruhun yaratılmasıydı. Liberal olan Osmanlı aydınları Klasik iktisatçıların ortaya attığı homo-economicus karakterinden farklı olarak Homo-Ottomanicus karakteri üzerinde durmaktaydılar. Homo-Ottomanicus insanı çalışkan, tutumlu, rasyonel, bilimsel olmanın yanı sıra güvenilir ve diğergam olmalıydı. Zenginliğin kaynağı üretim ve mübadele olduğuna göre modern Osmanlı vatandaşı Batıda olduğu gibi çok çalışkan, eğitimli, bilimsel ve rasyonel olmalıydı. Osmanlılar iktisadi kalkınma için gerekli olan ruha sahip olsalar bile bu ruh ham bir biçimde durmaktaydı. Yapılması gereken şey yeni toplumun inşası için bu ruhun eğitimle işlenip, bilimsel zihniyet aşılanarak harekete geçirilmesiydi. Reformcu Osmanlı aydınları Tanzimat Döneminin tembel, tüketim odaklı, aylak sınıfının yerini çalışkan, üretken, rasyonel, bilimsel, girişimci ve yurtsever zihniyete

sahip milli bir burjuvazinin alması gerektiğini savunmaktaydılar(Kılınçoğlu, 2023:207).

Osmanlı toplumunda liberal aydınlar piyasa ekonomisinin gelişmesini engelleyen devletçi politikaların ve korumacı ticaret rejiminin kaldırılmasını istiyorlardı. Hatta, Osmanlı Devleti serbest ticaret politikalarına geçerek Avrupa ekonomisiyle biran önce bütünleşmeliydi. Bu bağlamda, 1839'da gerçekleşen Tanzimat Reformu'ndan sonra Osmanlı Devleti İngiltere merkezli Klasik iktisat düşüncesinin etkisinde kaldı. Klasik İktisat düşüncesinin kurucusu bir Protestan İngiliz olan Adam Smith idi. Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" (1776) adlı eseri iktisat biliminin ve kapitalizmin doğduğunu ilan etmekteydi. Batı medeniyetinin kraliyet tacı gibi görülen bu eser erken dönem din sosyolojisi ile ilgili en önemli ve iddialı çalışma olarak da kabul ediliyordu. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti için en uygun olan ekonomik sistemin Smith'in kurucusu olduğu laissez-faire kapitalizm modeli olduğu düşünülüyordu. Bu model ile Osmanlı Devletinde sanayileşmenin ve kalkınmanın gerçekleşeceği ümit ediliyordu. Liberal politikalar ile geleneksel Osmanlı toplum yapısının kültürel olarak Batılı toplumlarda olduğu gibi bireyci ve girişimci bir yapıya dönüşeceği öngörülüyordu. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısında liberal iktisat politikaları azınlık ve yabancıların zengin olmasına yol açarken, Türkler yoksullaşmış ve işlerini kaybetmişlerdi.

Ortaya çıkan etnik iş bölümünde Müslüman Türkler çiftçilik, askerlik ve memurluk yaparken, azınlık ve yabancılar kâr oranlarının çok yüksek olduğu ticaret, finans ve sigortacılık gibi iktisadi faaliyetlerde uzmanlaşmışlardı. Osmanlı Devleti'nin laissez-faire liberalizmine dayalı olan Klasik iktisat düşüncesi ile yarı sömürge durumuna düştüğü görülüyordu. Osmanlı ekonomisine çok büyük zarar veren Klasik iktisat düşüncesi, ancak 20. yüzyılın başlarında terk edilebildi. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için, liberal iktisat düşüncesinin yerine solidarizme dayalı Almanya merkezli millî iktisat düşüncesine geçiş yapıldı. Milli iktisat düşüncesi Kıta Avrupası'nda laissez-faire liberalizme karşı geliştirilen bir iktisadi modeldi. Milli iktisat modelini ortaya atan Alman Tarihçi Okulun iktisat düşüncesine göre evrensel iktisat kanunları olamazdı. Adam Smith'in laissez-faire kapitalizm modeli evrensel bir nitelik taşımamaktaydı. Her ülke kendi koşullarına uygun bir kalkınma stratejisi izlemeliydi. 20. yüzyılın başlarında uygulanan millî iktisat politikası ile Osmanlı ekonomisindeki etnik iş bölümü bozulmuş, Türklerin de şirket kurduğu ve ticarete katıldığı görülmüştür.

1923 yılında İzmir'de gerçekleştirilen Türkiye İktisat Kongresinin Cumhuriyet tarihimizde önemli bir yeri bulunmaktadır. Kongrede Kurtuluş Savaşından sonra ekonominin alacağı biçim ve yön belirlenmiştir. Cumhuriyet ekonomisi ulusal üretime ve yerli ürünün kullanımına dayalı bir anlayış üzerine kurulmuştur. Zorunlu olmadıkça yabancı sermayeye ve tüketim mallarının dışarıdan satın alınmasına normal bakılmamıştır. Çünkü, Cumhuriyeti kuran siyasi elitler Osmanlı'nın çöküş

sürecinden birçok önemli dersler çıkarmışlardı ve yeni kurulan Cumhuriyetin Osmanlı'nın düştüğü yarı-sömürge durumuna düşmesini istememekteydiler. Gerçek kurtuluşun bilimde ve ekonomide kazanılacak zafere bağlı olduğunu düşünmekteydiler. Türk toplumu Cumhuriyetle birlikte duraklamadan, gerilemeden ve esaretten kurtulacaktır. Bu yüzden, "ekonomik bağımsızlık" , "hızlı kalkınma" ve "hızlı sanayileşmek" ilkeleri kongrede benimsenen önemli ilkeler arasında olmuştur. Yeni kurulan Cumhuriyet böylece tarihten kötü bir miras olarak kalan "hasta adam" imajını da silecektir.

Cumhuriyetçi siyasi elitler yeni kurulan devletin Kemalizm veya Atatürkçülük olarak ifade edilen resmi ideolojisini cumhuriyetçilik, devrimcilik, devletçilik, halkçılık, milliyetçilik, laiklik ilkeleri üzerine kurdular. Sağ çizgide yer alan Cumhuriyetçi siyasi elitler "altı oku" Atatürkçülük olarak ifade ederken, sol görüşlülerin Kemalizm adını tercih ettikleri görülmekteydi. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ulus inşası, Atatürkçülük olarak bilinen resmi ideoloji ile sağlanmaya çalışılmış, ilerlemenin ve değişmenin önündeki kültürel engel olarak İslam dininin yol açtığı zihniyet dünyası gösterilmiştir. Yeni kurulan Türk Devletinin uluslaşması ve modernleşmesi laik, çağdaş bir eğitim sistemiyle tesis edilmeye çalışılırken, İslam dininin yol açtığı zihniyet dünyasının çağdaşlığa doğru giden bu olumlu değişimi yavaşlattığı düşünülmüştür. Bu bağlamda, resmi ideolojinin belirlediği ilerleme ve modernleşme sürecinde ortaya çıkan ulusun çağdaş kimliğinde geleneği temsil eden dini sembollere ve kültürel unsurlara yer verilmemeye çalışılmıştır(Özbolat, 2014a:305).

Din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen Max Weber'e göre İslam dünyasında öte dünyacı olan din ve değerleri kapitalizmin ortaya çıkmasını önlemiştir. Weber'e göre İslam dünyasında kapitalizmin zemin hazırlayıcıları olan serbest piyasa, rasyonel teknoloji, rasyonel hukuk, özerk şehirler ve bunların ortaya çıkardığı burjuva sınıfı bulunmadığı için kapitalizm ortaya çıkmamıştı. İslam dünyasında bunların yerini dine dayalı hukuk ve iş dünyasına yapılan devlet müdahalesi almıştı. Weber Batı Avrupa'da din de dahil olmak üzere hayatın hemen her alanında belli bir rasyonelleşmenin yaşandığını fark etmişti. Weber dinlerin de zamana bağlı olarak daha akılcı ve rasyonel inançlara dönüştüğünü, dinlerin asketik/tasavvufi yaşam alanından çekilerek zamanla bu dünyaya yöneldiğini ileri sürmekteydi. Dini alandaki rasyonelleşme en açık şekilde Protestanlığın ortaya çıkışıyla Batı Avrupa'da Hıristiyanlıkta görülmüştü(Akdoğan, 2019: 164-165; Kurt, 2015:123).

Weber'in "Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu" (1904-1905) adlı eseri din sosyolojisi disiplini açısından büyük önem taşımaktadır. Bu eserinde Weber Protestan kültürünün özellikle Kalvinizmin nasıl kapitalist ruhun taşıyıcısı olduğunu detaylı örnekler üzerinden açıklamıştır. Örneğin, çalışkan ve iş disiplini olan bir püriten açısından zamanı boşa harcamak günahların ilki ve en büyüğüdür. Çünkü, boşa geçen her saat Tanrının rızasını kazanmak için gerekli olan çalışma süresinden bir kayıptır. Protestan kültürü piyasanın acımasız güçlerinin ve Neoklasik iktisat

teorisinin homoeconomicus karakterinin ortaya çıkması için gerekli zemini oluşturmuştur. Batı Avrupa'da oldukça rasyonel olan Protestan kültürü liberal kapitalizmi doğururken sekülerleşmeye de yol açmıştı. Bu bağlamda, Weber kapitalist ekonomik sistemde dinin marjinalleşeceğini, hatta dinin tamamen ortadan kalkacağını ileri sürmüştür (Kurt, 2015:122-123).

Weber Batı Avrupa'da ortaya çıkan "rasyonelleşmeyle" akla uygun yani, rasyonel karar vermeye tabi alanların artmasını ifade etmektedir. Rasyonelleşme akla uygun bir toplumsallaşmanın ortaya çıkmasıdır. Başka bir deyişle, rasyonelleşme toplumların idari ve ekonomik kurumları ile kültürel değer alanlarında, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin oluşturduğu ölçütlerin hâkim olmaya başlamasıdır. Teknoloji ile bilim, toplumun rasyonelleşmesiyle birlikte kurumsallaşmaya başlamaktadır. Teknoloji ve bilim toplumsal kurumlara hâkim olmaya başladıkça, onları rasyonellik açısından değiştirip dönüştürdükçe ve belirledikçe, kurumların eski meşrulukları yıkılmakta, yeni rasyonel meşruluk ölçütlerine göre yeni kurumlar oluşturulmaktadır. Bu bağlamda, Weber insanlığın ulaştığı uygarlık aşamasında kaçınılmaz bir süreç olarak kapitalizmin, sekülerleşmenin ve rasyonelleşmenin yaşanacağını iddia etmiştir. Bu geri dönüşü olmayan süreci insanoğlunun içine girdiği bir "demir kafese" benzetmektedir. Çünkü, rasyonelleşmeyle üretilmiş olan bu toplumsallaşma, insanların rasyonel olmayan doğasını, yani arzularını, sevgilerini, duygularını, tutkularını baskı altına almaktadır (Özkiraz, 2007: 26-27).

Bu bağlamda, Weberyen iktisatçı Sabri F. Ülgener Osmanlı-Türk toplumundan Cumhuriyete miras kalan irrasyonel iktisadi zihniyeti açıklamak için önemli iktisat sosyolojisi çalışmaları yapmıştır. Ülgener, Osmanlı iktisat tarihinden hareketle piyasa ekonomisi ile İslamiyet arasında sağlıklı köprüler kurmaya çalışmıştır. Müslüman toplumlarda piyasa ekonomisinin gelişmesini engelleyen kültürel nedenleri başarıyla açıklamıştır. Sabri Ülgener Müslüman toplumlarda piyasa ekonomisinin gelişmesini engelleyen unsurlar arasında insanları dünyadan soğutan dini telkinler, yanlış kader anlayışı ve anti-kapitalist kültürel mantık, patrimonyal devlet, gerileme döneminde ticaret kültürünün çöküşü ve geçimlik tarıma dayalı feodal bir ekonominin ortaya çıkışı, mülkiyet haklarını ve sermaye birikimini engelleyen dine dayalı hukuk gibi faktörler olduğunu ileri sürmüştür. Gerilemeye yol açan en önemli faktör ise 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunun her haliyle daralması, içe kapanması, esnaflaşması ve Orta Çağa bir dönüş yaşamasıydı(Sayar,1998:19-21).

İktisat sosyoloji ve din sosyolojisi çalışmalarıyla bir duayen olan Ülgener toplumun kültürel evriminin ve zihniyet dönüşümlerinin önemine değinerek liberalizme yakın bir yaklaşım benimsemiştir. Bir toplumun kültürel olarak liberalizme evrimi zaman alan ve büyük ölçüde kendiliğinden bir düzen içinde gerçekleşen bir tarza sahiptir. Bu kültürel evrim rasyonel ilişkilerin egemen olduğu liberal toplum modeline doğru gelişme izlemektedir. Ülgener durağan (statik) olan feodalizmden daha dinamik ve verimli olan liberalizme kültürel olarak evrilen Batı toplumlarının

tecrübesini bir rasyonelleşme süreci olarak değerlendirmiştir. Doğulu toplumların sanayileşememe sorununu ise rasyonelleşememe olarak işaret etmiştir. Rasyonelleşmeyi uzun bir kültürel evrim süreci sonucunda geleneksel olan "geçim için" iktisadi ahlâk anlayışından çıkarak rasyonel (modern) olan "kâr veya kişisel çıkar için" iktisadi ahlâk anlayışına geçiş olarak tanımlamıştır(Özbolat, 2014b: 40-41; Sayar, 1998:19-21).

Ülgener kapitalizmin gelişmesi için en önemli unsur olarak insan faktörünü, yani İslam dininin yol açtığı irrasyonel iktisadi zihniyet dünyasını işaret etmiştir. Ancak kapitalizmin gelişmesi için maddi faktörlerin de gerekli olduğunu kabul etmiştir. Liberalizme açık bir kişiliğe sahip olan Sabri Ülgener'in Cumhuriyetçi aydınlardan önemli bir farkı bulunmaktaydı. Ülgener zorlama ve yukarıdan aşağıya doğru yapılan devrimlerle Müslüman-Türk insanının irrasyonel zihniyetin değişmeyeceğini, ancak "piyasa" aracılığıyla aşağıdan yukarıya doğru biçimde rasyonel, güvenilir ve ayakları yere sağlam basan iktisadi aktörlerin yaratılabileceğini ileri sürmüştür. Ülgener'e göre Türk toplumu özellikle Tanzimat sonrasında hala tamamlanmamış bir kurumsal ve kültürel değişme sürecine girmiştir. Türk toplumu geleneksel bir toplumdan Batılı liberal toplum modeline doğru kültürel evrim geçirmektedir. Ona göre kurumsal ve kültürel değişme süreci yavaş yavaş ilerleyen bir süreçtir. Oldukça yavaş ilerleyen süreçte uygar davranışların hâkim olduğu, nezih ve kibar olan piyasa toplumlarının ortaya çıktığı görülmektedir.

Türk toplumunda siyasi kültürün ve değerlerin iktisat politikaları seçiminde etkili olduğu görülmektedir. Siyasi kültür ve değerleri aile, okul, medya, siyasetçiler ve siyasi olaylar tarafından, bir sosyalleşme süreci sonucunda şekillendirilmektedir. Ayrıca, etnik, sınıfsal ve dini aidiyetler de siyasi kültüre ve değerlerine şekil vermektedir. Türkiye'de 1930'lardan itibaren Cumhuriyetçi siyasi elitler devlet güdümünde sanayileşmeyi ve planlı kalkınmayı benimsemişlerdi. Anadolu'yu temsil eden muhafazakâr demokratlara göre ise devletin yerini özel girişimin alması yani serbest piyasa ekonomisi daha hızlı büyümeye yol açacaktır. Siyasi elitlerin değerlerine ve dünya görüşlerine göre şekillenen her iki siyasî kültürün de amaçlarının aynı olduğu, yani Türkiye'yi modern ve müreffeh bir ülke konumuna getirmek olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Sabri Ülgener'e göre uzun yıllar boyunca uygulanan planlı sanayileşmeyi sağlayan devletçi politikalar, Türk insanının irrasyonel zihniyetini değiştirmede, rasyonelleşmesinde ve bireyselleşmesinde başarılı bir dönüşüm gerçekleştirememiştir. Ona göre Türk insanı, özgür bir siyasî ve ekonomik ortamda piyasa marifetiyle, rasyonel düşünme kabiliyetini daha hızlı kazanabilecek ve orta sınıflaşacaktır(Yıldırım, 2012:60-61).

Türkiye'de kültürel değişmeler konusunda araştırmalar yapmış, 1950'li yıllarda Demokrat Partiye Batılılaşma konusunda yol göstermiş önemli bilim insanlarından birisi de Mümtaz Turhan'dır. Turhan'a göre Türkiye manevi değerleri ile Batılı bilim-teknoloji kombinasyonunu ortaya koyamadığı için çok hızlı

gelişememektedir. Batılı bilimin İslam medeniyetiyle uyuşmayan bir yanı bulunmamaktadır. İslam dini akılla çelişen bir din değildir, bilime ve ilerlemeye açık bir dindir. Turhan 1950'lerden itibaren Amerika merkezli Anglo-Sakson bireysellik ideolojisini Anadolu-Türk coğrafyasındaki koşullarla uzlaştırmaya, böylece bireyci ve toplumcu ideolojiler arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Batı ile Doğu medeniyetlerini birbirinden ayıran en önemli kriter bilim zihniyetidir. Batıdan yalnızca bilim zihniyetinin ve yönteminin alınması, Türk toplum yapısı içine yerleştirilmesi kendi milli kimliğimizi koruyarak kalkınmamızı sağlayacaktır(Karakaya, 2024: 200-201; Özakpınar, 2014: 117).

Ziya Gökalp kültürde Türkleşmeyi ve İslamlaşmayı, medeniyette ise çağdaşlaşmayı amaçlamaktaydı. İslam Dinini ise millî kimliğin temel bir bileşeni olarak görmekteydi. Ancak, ilerlemeye engel olduğu için Ziya Gökalp "gelenekçi İslam" anlayışını da eleştirmekteydi. Gökalp'in temel problematiği, Türk millî kimliğinin İslamla ve aynı zamanda modern-bilimsel-rasyonel kimliklerle bağdaştırılması meselesiydi (Günay, 2009: 15). Benzer şekilde Mümtaz Turhan Müslüman-Türk insanının bilgi ve görgüsünü arttırmadan, düşünüş ve yaşam tarzını bilimsel gerçeklere göre değiştirmeden, ona bilimsel zihniyeti aşılamadan kalkınmanın, sanayileşmenin ve batılılaşmanın gerçekleşmeyeceğini ileri sürmektedir. Bu durum bir mahalle bakkalının bilgi, görgü ve tecrübesini arttırmadan içinde her şey satılan büyük bir mağaza açmaya kalkışmasına benzemektedir. Kültürel değişme alanında önemli araştırmaları olan Mümtaz Turhan'a göre eski kültür ile yeni kültürün bir arada yaşamaya devam etmesi millet olma bakımından büyük bir zaaf teşkil etmektedir.

Modernleşme Batılı toplumlarda ortaya çıkan bir değişme olduğu için modernleşmekte olup Batılı olmayan toplumlar bir anlamda Batının değişme ve gelişmelerini takip etme durumunda kalmaktadırlar. Çünkü, modernliği tanımlayan ve ona anlam yükleyen zihniyet Batılı rasyonalizmdir. Bu anlamıyla düşünüldüğünde modernleşme bir anlamda Batılılaşmadır. Ancak, modernleşme Batılılaşma ile özdeş değildir. Buna rağmen modernleşmekte olan Batılı olmayan toplumlar belli ölçülerde Batılılaşmak zorunda kalmaktadırlar. Bu bağlamda, Turhan'a göre bu süreç Türk toplumunun Batı medeniyetine tamamıyla intibak edip iki kültürün birleşmesinden homojen yeni bir kültür meydana gelinceye kadar devam edecektir. Modernleşmenin Batı ile Doğu medeniyetlerinin birleşmesinden ortaya çıkan yeni bir sentez olarak kavranması gerektiğini ileri sürmüştür. Hatta, milli kültür ile modernleşme birbirinin zıddı değil, birbirini tamamlayan mefhumlardır. Turhan'a göre asırlardır süren bu acımasız kültürel değişimin sonunda yeniden "bir millet" olunacaktır (Turhan, 2016a: 70 ; Turhan ,2016b: 63-65).

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında özel girişim öncülüğünde sanayileşme başarılı olamayınca, karma ekonomi modeli olarak bilinen devletçi sanayileşme modeli 1930'ların başlarında geliştirildi. Karma ekonomi modeliyle Türkiye büyük ölçüde uluslaşmayı, modernleşmeyi ve sanayileşmeyi başardı. Devletin öncülüğünde milli

girişimci sınıflar da oluştu. Türk siyasal hayatında 1950'den sonra çok partili hayata geçiş yapıldı. Türkiye devletçiliğin yerine değişimin motoru olarak piyasa ekonomisinin ve özel girişimin geçirilmesini istiyordu. Demokrat Parti ile başlayan siyasi ve ekonomik liberalleşme sürecinde ulaşımda, tarımda, sanayide piyasa ekonomisinin ve özel girişimciliğin gelişmesine yol açan büyük devrimler yaşandı. Ancak, 1950'lerin sonlarında ekonomik ve siyasi krizin ağırlaşmasıyla ve 27 Mayıs 1960 yılında yapılan askeri müdahaleyle liberal dönem sonlandırıldı. En hızlı şekilde sermaye birikiminin hedeflendiği liberal dönemde, sosyal adaletin bozulduğu istikrarsız olan bir kalkınma süreci yaşanmıştı. 1961'de yeni bir anayasa hazırlanarak ekonomik planlamanın yapıldığı bir döneme geçiş yapıldı.

Kıt olan ülkenin kaynakları farklı kullanım alanlarına optimal bir şekilde dağıtıldığında milli hasıla maksimum olmaktadır. Kıt olan kaynakların milli hasılayı maksimize edecek şekilde farklı kullanım alanlarına dağılımına optimal kaynak dağılımı denilmektedir. Yani, kaynakların optimal dağılımı milli hasılayı maksimize eden kaynak dağılımı olmaktadır. Ana akım olan Neoklasik iktisat teorisine göre rekabetçi piyasalarda optimal kaynak dağılımı sağlandığı için maksimum milli hasılaya ulaşılabilmektedir. Çünkü, rekabetçi olan piyasalar kaynakların en yüksek verimli olan alanlarda kullanılmasını garantilemektedir. Ancak, Türkiye'de aksak rekabet piyasaları hakim olduğu için optimal kaynak dağılımı ve maksimum milli hasılaya ulaşılamamaktaydı. Serbest piyasa ekonomisi yerine, Keynesçi paradigmayla donatılmış bir kamu sektörü tarafından uygulanan kalkınma planlarıyla kaynak dağılımı optimal olabilir ve milli hasıla da maksimize edilebilirdi. Çünkü, kamu sektörü uzun vadeli bakış açısıyla hazırladığı kalkınma planlarıyla optimal olan iktisadi sonuçlara ulaşabilirken, özel sektörün kısa vadeli kâr odaklı bakış açısı bulunmaktaydı.

İstikrarlı olan yurt içi ortamda kalkınma planlarıyla büyük ölçekli ağır sanayi yatırımları çok hızlı olarak gerçekleştirilebilir, aynı zamanda sosyal adalet de korunabilirdi. Bu bağlamda, 27 Mayıs 1960 ihtilalinin hemen ardından Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kuruldu. DPT tarafından dört adet beş yıllık makro plan hazırlandı ve uygulandı. Hazırlanan makro planlar ile oluşan istikrarlı yurt içi ortamda büyük ölçekli olan sermaye yoğun ara malı ve yatırım malları üretimi gerçekleştirilmeye çalışıldı. DPT Türkiye ekonomisine büyük katkılar yapmış önemli bir kurumdu. DPT'nin kazandırdığı en önemli yeniliklerden birisi Türk toplumuna "hesabı-kitabı" öğretmesiydi. DPT'nin yaptığı araştırmalar sayesinde iş dünyası tarafından yapılan yanlış yatırımlar fark edilmiş, hatta iş dünyası da bu araştırmalardan yararlanmıştı. DPT'nin yaptığı araştırmalar özel sektörün imalat sanayi yatırımlarında üretim ölçeği ve teknoloji seçimi yanlışlarını ortaya koymuştu. Aksak rekabet koşullarında faaliyette bulunan özel sektör, kısa vadeli kâr maksimizasyonu amacıyla hareket ettiği için iktisadi olarak optimal olan sonuçlara ulaşılamamaktaydı(Kepenek,2019: 144 -147).

DPT'nin kurumsal mantığına göre ekonomik ve sosyal gelişmenin birlikte olması gerekir. DPT bünyesinde gelir dağılımı, yoksulluk, bölgesel kalkınma, eğitim, sağlık, demografi, sosyal hayat konusunda önemli çalışmalar yaptırmıştır. Çünkü, DPT'nin kurumsal mantığına göre ekonomik ve sosyal gelişme dengeli olarak götürülmelidir. Ekonomik ve sosyal gelişme dengeli bir şekilde götürülmediğinde sosyal adalet bozulmakta, bu durum istikrarsızlığa ve krizlere yol açmaktadır. DPT bir yandan da özel sektörün gelişmesi için çalışmalar yürütmüştür. DPT aynı zamanda bir akademi gibi birçok ünlü siyasetçinin ve bürokratın yetişmesini sağlayan bir kurum olmuştur. Ancak, planlı dönemdeki çok ağır devlet müdahalesine dayalı politika mantığı Türkiye'yi 1970'lerin sonlarına doğru ekonomik ve siyasi bunalıma sürüklemiştir. 1963-1980 yılları arasında planlı dönemde gerçekleştirilen makro ölçekli planlamaya rağmen ekonominin izlediği yolun değiştirilemediği, yani sanayileşmenin hedeflendiği kadar gerçekleştirilemediği, hatta ekonominin çok ağır bir bunalıma sürüklendiği görüldü(Kepenek, 2019:177-180).

1970'lerin sonlarında gerçekleşen ekonomik kriz 1950'lerin sonlarındaki ekonomik krizden üç-dört kat daha ağırdı. Bu ağır krizden çıkış için bürokratik ve siyasi elitler tarafından, özel sektör öncülüğünde bir kalkınma vizyonuna geçiş kararı olan "24 Ocak 1980 Piyasa Ekonomisine Geçiş Kararları" alındı. Bu ekonomik liberalizasyon kararları piyasa ekonomisine geçiş kararları veya ihracata dayalı sanayileşme olarak da bilinmekteydi. 24 Ocak 1980 Kararlarının mimarı muhafazakâr siyasi elitlerden gelen Turgut Özal'dı. Ancak, Türkiye'de kamuoyu Neoliberal ekonomi modelini uygulamaya karşı çok isteksizdi. Amerikan kapitalizmini yakından tanıyan ve benimsemiş olan Turgut Özal'ın misyonu 24 Ocak 1980 Kararlarını bir şok terapi ile topluma benimsetmekti. Yeni ekonomik özgürlükler ve reformlar Turgut Özal tarafından iş adamlarına tanıtıldı. Özal liberalleşme reformlarının ekonomik mantığını ve yapılma sebeplerini kamuoyuna detaylı olarak anlatıyordu(Kepenek,2019: 200-202).

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren uygulanan karma ekonomi modeli, 24 Ocak 1980 Kararlarıyla revize edilmeye başlandı. Çünkü, ekonomideki bunalımların ve dar boğazların sorumlusunun devlet müdahalesi ve karma ekonomi modeli olduğu düşünülüyordu. Türkiye ekonomisinde dışa açılma sürecinin bir parçası olarak Amerika orijinli Monetarist, yani Neoliberal olan politikalar uygulanmaya başlandı. Özal Amerikan ekonomi düşüncesini ve girişimcilik kültürünü çok yakından tanıyan, durağan İslam kültürünü modernleştirmek ve dinamizm getirmek isteyen bir kişiydi. Bu yüzden, yakın çevresinde tanınmış Amerikan üniversitelerinde doktorasını yapmış olan liyakat sahibi gençler çalıştırıyordu. 1980'lerde ithal ikameci karma ekonomi modelleri ömrünü tamamlamış, dünya ekonomisinde dışa açık ekonomi modelleri benimseniyordu. Küreselleşmeyi akıllıca yönetebilen ülkelerin hızla zengin olabildiği görülmekteydi. Dışa açık olup hızlı büyüyen bu ülkelere Yükselen Piyasalar da denilmeye başlanmıştı.

1980'lerde başlayan küreselleşme sürecinde kalkınmışlık ve geri kalmışlık farklı durağan durumlar olarak karşımıza çıkmaktaydı. Kapalı ekonomilerin durağan durumlarının daha aşağıda, dışa açık ekonomilerin durağan durumlarının ise daha yukarıda olduğu ileri sürülüyordu. Yapılan araştırmalarda kapalı ekonomilerin belli bir süre sonra son sınırlarına ulaştığı, dışa açık ekonomilerin bu sınırları aştığı gösterilmekteydi. Bu yüzden gelişmekte olan ülkelerin aşağılarda olan durağan durumlarını değiştirebilmeleri için piyasa güçleriyle dışa açık olan politikaları birlikte kullanmaları önerilmekteydi. İhracata dayalı sanayileşme modelinde dışa açık iktisat politikalarının başarılı olabilmesi için en önemli koşullardan birisi de beceri düzeyi yüksek işgücünün yaratılmasıydı. Örneğin Doğu Asya ülkelerinde yüksek büyüme oranlarına ulaşılınca, eğitime daha çok yatırım yapılabilmişti. Böylece eğitimin kalitesi yükselmiş, işgücünün verimliliğiyle birlikte ülkelerin rekabetçiliği, ihracat gelirleri, inovasyon kapasiteleri ve patent sayıları artmıştı.

Uluslararası ticarette serbestleşme ve finansal serbestleşme Neoliberalizmin en önemli ögeleriydi. IMF ve Dünya Bankası tarafından yapılan araştırmalara göre, dışa açık olan ve serbest piyasa ekonomisi bulunan ülkeler kapalı ekonomilere göre çok daha iyi performansa sahipti. Ayrıca, dışa açık olan ekonomilerde, kapalı ekonomilerle karşılaştırıldıklarında daha çok yoksulluk görüldüğüne dair hiçbir kanıt bulunamamıştı. Dışa açıklığın ve ekonomik serbestleşmenin akıllıca yönetilmesi yoksulluğu arttırıcı yöndeki etkilerin azalmasına yol açmaktaydı. Ancak, gelişmekte olan ülkeler kendi aralarında çok heterojen bir guruptu. Gelişmekte olan ülkeler kendi aralarında çok önemli yapısal farklılıklara sahipti. Dolayısıyla, dışa açıklığın ve ekonomik serbestleşme politikalarının yönetilmesi için evrensel bir formül bulunmamaktaydı. Küreselleşmeyi akıllıca yönetebilen gelişmekte olan ülkeler yapısal olarak farklılaşarak yoksullukla mücadelede çok daha başarılı olmaktaydı. Bu bağlamda, Türkiye'de iç ve dış ticaret serbestleştirilirken, finansal serbestleşme reformları da hayata geçirildi.

İhracata dayalı sanayileşme modeline geçilmesiyle birlikte ihracat yapan, yani döviz kazandıran firmalara önemli destekler verilmeye başlandı. Klasik iktisat teorisinin karşılaştırmalı üstünlükler argümanına göre dünya fiyatının altında üretim maliyeti olan bir sektör ihracatçı sektör olabilmektedir. Dünya fiyatlarından daha düşük üretim maliyeti olan sektörlerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu, dolayısıyla ihracatçı sektör olduğu görülmektedir. Dünya ticaret sistemi de karşılaştırmalı üstünlükler argümanına göre işlemektedir. 24 Ocak Kararlarının ardından reel sektördeki Türk iş adamları Neoklasik teorinin "dünya fiyatları" argümanıyla tanıştılar. Türkiye ekonomisinin dışa açılmasıyla birlikte reel sektördeki sanayiciler karşılaştırmalı üstünlükler ilkesine göre hareket etmek zorunda kaldılar. 24 Ocak Kararlarının ürettiği şok Türkiye'de iktisadi rasyonelliğin gelişmesini hızlandırdı. Türk iş adamlarının rasyonelleşerek homoeconomicusa doğru olumlu bir evrim geçirdiği görülmektedir. Ekonomik olarak başarılı olmak isteyen Türk iş adamları dünya

fiyatlarından kaliteli mal üretip dış pazarlara satmayı öğrenmek zorunda kaldılar(Kepenek, 2011:58-60).

1990'lı yıllarda Türk bankacılık sisteminin yeteri kadar denetlenmemesi ve düzenlenmemesinden dolayı çok büyük yolsuzluklar yapılmıştı. 2001 yılının Şubat ayında ulusal paranın ani değer kaybı ve gelişen finansal kriz bankaların batmasına, faizin yükselmesine ve borsada büyük kayıplara yol açtı. 2001 yılındaki bu ağır krizden çıkış için IMF ile anlaşma yapılarak kredi alındı. Dünya Bankasında yıllarca çalışmış olan Kemal Derviş'in yönetiminde bir IMF istikrar programı olan "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" hazırlandı. 2002 yılından sonra Türkiye Kemal Derviş'in Neoliberal ekonomi programını (Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını) uygulayarak küresel ekonomiye entegre olmayı ve G20'nin önemli bir üyesi olmayı başardı. 1980'lerin başlarından itibaren Türkiye Neoliberal politikaların yaslandığı Neoklasik iktisat teorisiyle ekonomik ve sosyal olarak modernleşmeye, kapitalizme evrilmeye çalışmaktadır. Dışa açıldıktan sonra ihracata dayalı sanayileşme modeliyle Türkiye yapısal olarak değişerek orta gelirli ülkelerin üst gurubuna girebilmiştir.

1980lerin başlarına gelinceye kadar Türkiye'de devletin olan sadece bir televizyon kanalı yayın yapmaktaydı. Dışa kapalı olan ekonomi modelinin hâkim olduğu yıllarda Türk halkının dünya ile tek iletişim kanalı TRT1 idi. İnsanların dış ticaret imkânları ve kambiyo işlemleri ise çok sınırlıydı, hatta döviz taşımaları ve bulundurmaları yasaktı. Yurtiçi ve yurtdışı uçakla seyahat ise ancak önemli bir gelir düzeyinin üzerindeki insanlar için mümkündü. Yurtiçi ve yurtdışı telefonla iletişim imkânları oldukça zayıftı. Mal ve hizmet alımlarında birçok kısıtlamalar mevcuttu ve ulus devlet sınırları belirleyiciydi. 1980'lerden itibaren liberalleşen bir ekonomide ekonomik özgürlüklerin artmasıyla Türk iş adamlarının homo-economicusa doğru olumlu bir evrim geçirdiği görülmektedir. İslam kültürünün liberal bir ekonomiyi ve demokrasiyi desteklediği Türkiye'nin son 200 yıllık modernleşme tecrübesinden anlaşılmaktadır. Türkiye'de Sened- ittifak, Tanzimat reformları, Islahat fermanı, I. ve II. Meşrutiyet, Cumhuriyetin ilanı gibi demokratik kurumların kilometre taşları bulunmaktadır. Türkiye'de liberalizmin olduğu kadar İslam'ın da kaderinin demokrasinin gelişmesine bağlı olduğu fark edilmektedir (Haenni, 2014:94-96).

Küreselleşme sürecinde ekonomik faktörlerin, ekonomik kavramların sürekli ön planda olması, hemen hemen her sosyal olgunun ekonomik yaklaşımla açıklanmaya çalışılması, kaçınılmaz olarak dini alana da yansımaktadır. Neoklasik iktisat teorisinin ve modern ekonominin rasyonel seçim teorisine dayalı olan mantığı dini alanı da kuşatmaktadır. Bu süreçte Türkiye'de dini grupların, eğitim, sağlık, medya gibi sektörlere girmek suretiyle ekonomik anlamda güçlenme arzusu taşıdıkları gözlenmektedir. Bu yüzden dini grupların rasyonel olarak kararlar alan bir ticari firma gibi düşünme eğilimi sürekli artmaktadır. Dini grupların bir şeyler üretmek ve pazarlamak suretiyle inançlı insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaları dini olan piyasaların kurulmasına yol açmaktadır. Eğitim düzeyleri yükselmiş, orta

sınıflaşmış olan inançlı insanlar dini olan piyasalara girerek ürün ve hizmet talebinde bulunmaya, Neoklasik iktisat teorisinin tüketici davranışı modelinde olduğu gibi rasyonel tercihler yapmaya başlamışlardır. Dini guruplarla üyeleri arasında Neoklasik iktisat teorisinin piyasayı anlatmak için kullandığı arz-talep ilişkisinin ortaya çıktığı görülmektedir. Dini grupların ekonomik faaliyetlerinde görülen rasyonelleşme süreci Max Weber'in "Protestan Ahlâkı" tezinin Türk toplumu bağlamında da doğru olduğunu göstermektedir (Kirman, 2005:159).

Sonuç

Cumhuriyetin kuruluşundan 1980 yılına kadar Türkiye ekonomisinde Keynesçi olan devletçi iktisat politikaları uygulanmıştır. Türk toplumu karma ekonomi modeliyle büyük ölçüde uluslaşmayı, modernleşmeyi ve sanayileşmeyi başarmıştır. Türk toplumunda devletin öncülüğünde milli girişimci sınıflar da oluşmuştur. 24 Ocak 1980 Kararlarıyla Türkiye ihracata dayalı sanayileşme modeline, yani liberal modele tam olarak geçiş yapmıştır. 24 Ocak Kararları bir küresel politika paradigması olan Monetarizme ve Neoklasik iktisat teorisine dayanmaktadır. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren uygulanan karma ekonomi modeli, 24 Ocak Kararlarıyla revize edilmiştir. Çünkü, 1970'lerin sonlarında ekonomideki bunalımların ve dar boğazların sorumlusunun devlet müdahalesi ve karma ekonomi modeli olduğu düşünülmüştür. Neoklasik iktisat teorisi liberal kapitalizmin en güçlü argümanlarından oluşmakta ve her ülkede kapitalizmin formal teorisi olarak kabul edilmektedir.

24 Ocak 1980'den itibaren Türkiye Neoklasik iktisat teorisiyle ekonomik ve sosyal olarak modernleşmeye çalışmaktadır. Türkiye dışa kapalı olan karma ekonomi modelini serbest piyasa mantığına göre revize ederek küresel ekonomiye entegre olmayı büyük ölçüde başarmıştır. Türkiye ihracata dayalı sanayileşme modeliyle orta gelirli ülkelerin üst gurubuna girebilmiştir. Türk iş adamları rasyonel düşünme kabiliyetini hızla kazanmışlardır. Anadolu'daki sosyo-kültürel gelişme sanayileşmenin hızlanması için temel faktör olmaktadır. Sosyo-kültürel gelişme, zihniyet değişimine ve yeni sosyal alışkanlıklara yol açmaktadır. Bu bağlamda Anadolu'nun birçok kentinde organize sanayi bölgeleri ve teknoparklar kurulmaktadır. Geri kalmış izole olan bu bölgeler dünya ekonomisine entegre olan modern üretim bölgelerine dönüşmektedir. Geliştirdikleri rasyonel sosyal ahlâkları ve liberal dünya görüşlerinden dolayı Türk iş adamları Protestanlara benzetilmekte ve İslami Kalvinistler olarak tanımlanmaktadırlar.

Türkiye ile İran arasında tarihsel ve kültürel olarak benzerlikler bulunmaktadır. İran'da modernleşme çabaları Türkiye'de olduğu gibi orduda başlamış ve devlet eliyle yapılmıştır. İran toplumunun milli karakteri uluslaşma sürecinde devlet eliyle ve tepeden-inmeci biçimde oluşturulmuştur. İran'ın milli kimliği Fars etniği ve Şiilik olmak üzere iki temel üzerine oturtulmuştur. Uluslaşma sürecinde Fars etnikçi anlayış ve bu anlayışı destekleyecek biçimde dönüştürülmüş Şiilik milli karakterin temel unsurları olmuştur. Pehlevi hanedanı iktidardayken devletin ekonomideki rolü

çok büyüktür ve İran devletin öncülüğünde ekonomik planlarla kalkınmaya çalışmıştır. 1980'lerin sonlarından itibaren liberalizmin etkisi altında kalan İran özel sektörü ve piyasa ekonomisini geliştirmeye çalışmaktadır. Fakat, ithal ikameci sanayileşme modeli veya ihracata dayalı sanayileşme modeli gibi yabancı paradigmaların İran'ın kültürel, tarihsel ve kurumsal ortamına başarılı bir şekilde adapte edilemediği yapılan araştırmalarda belirtilmektedir. Dışa kapalı milli ekonomiyle küresel ekonomi arasında ikilemde kalan İran'ın hangi iktisadi modeli takip edeceğine karar veremediği görülmektedir.

İthal edilen iktisadi modellerin ülkemizin kültürel, tarihsel ve kurumsal ortamına başarılı şekilde adapte edilebilmesi için özgün olan çözümler araştırılmaktadır. İktisat sosyolojisi iktisat ile sosyoloji arasında bir köprü vazifesi gören, din sosyolojisi bilim dalıyla birlikte ülkemizdeki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel dönüşümü anlamaya-yorumlamaya çalışan bir disiplindir. Piyasalar sosyal olarak gömülüdür, yani sosyal dünyanın bir parçasıdır. Kültür, siyaset, ahlâk ve tarih gibi sosyal unsurlar da piyasaları etkiler. İktisat sosyolojisi ve din sosyolojisi araştırmalarıyla ana akım olan Neoklasik iktisat teorisinin Türk toplumuna adapte edilmesinin ve dini ahlâk ile uyumunun sağlanmasının yeni yolları keşfedilebilir. Bu süreçte iktisadi hayatımızı tarih, teoloji, sosyoloji ve siyaset gibi farklı alanlara açılan büyük bir pencereden yorumlama ve anlama imkânları ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, daha insani olan ve kapitalizmin bulunmadığı bir piyasa ekonomisini ifade eden "Üçüncü yol" modelinin Türkiye için Neoliberal modele göre daha uygun bir model olduğu ileri sürülmektedir.

"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları:

Etik Kurul Belgesi:	Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.
Çıkar Çatışması Beyanı:	Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazar/ların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Finansal Destek:	Bu çalışmanın araştırma ve yazım aşamasında herhangi kişi/kurum veya kuruluşlar tarafından finansal destek alınmadığı bildirilmiştir.
Destek ve Teşekkür Beyanı:	-
Çifte Kör Hakem Değerlendirmesi:	Dış-bağımsız

The following statements are made in the framework of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":

Ethics Committee Approval:	Ethics committee approval is not required for this article.
Declaration of Conflicting Interests:	No conflicts of interest were reported for this article.

Financial Support: It has been reported that this study did not receive financial support from any person/institution or organization during the research and writing phase.

Statement of Support and Acknowledgment: -

Double-Blind Peer Review: External-independent

KAYNAKÇA

Akdoğan, A. (2019). *Din sosyolojisi*. Ensar Yayıncılık.

Amirpur, K. (2023). *Humeyni bir İslam devrimcisi*. (Çev. : D. Çınar). İletişim Yayınları.

Chavance, B. (2019). *Kurumsal iktisat*. (Çev. : Tuba A. Onmuş). İletişim Yayınları.

Günay, Ü. (2009). "Türkiye'de din sosyolojisi: teorik ve metodolojik meseleler. *Toplum Bilimleri Dergisi*. Ocak-Haziran. 1-3. s. 7-46.

Haenni, P. (2014). *Piyasa İslamı: İslam suretinde neoliberalizm*. (Çev. : L. Ünsaldı). Heretik Yayıncılık.

Hedlund, S. (2011). *Invisible hands, Russian experience and social science: approaches to understanding systemic failure*. Cambridge University Press.

Karakaya, M. Fatih (2024). *Yeni perspektifler ışığında Mümtaz Turhan*. Ketebe Yayınları.

Kepenek, Y. (2011). *Development and structure of the Turkish economy*. ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim AŞ.

Kepenek, Y.(2019). *Türkiye ekonomisi*. Remzi Kitapevi.

Kılınçoğlu, Deniz T. (2023). *Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat ve kapitalizm*. Heretik Yayınları.

Kirman, M. Ali (2005). "Dinin ekonomik modeli küreselleşme sürecinde dine yeni bir yaklaşım". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt:18. Sayı: 18-19. s. 147-161.

Kurt, A. (2015). *Din sosyolojisi*. Sentez Yayıncılık.

Lewis, B. (2007). *Demokrasinin Türkiye serüveni*. Yapı Kredi Yayınları.

Özakpınar, Y. (2014). *Kültür ve medeniyet üzerine denemeler*. Ötüken.

Özbolat, A. (2014a). "Bir ulus yaratmak: erken dönem Cumhuriyet romanında din adamının temsili". Edis.: M. Ali Kirman- Abdullah Özbolat. *Kültür ve Din*. s. 289-306. Karahan Kitabevi.

Özbolat, A. (2014b). "Atasözlerinde iktisadi ahlâk". Edis.: M. Ali Kirman- Abdullah Özbolat. *Kültür ve Din*. s. 37-50. Karahan Kitabevi.

Özkiraz, A. (2007). *Modernleşme teorileri ve post-modern durum*. Çizgi Kitabevi.

Pirzadeh, A. (2016). *İran revisited: exploring the historical roots of culture, economics and society.* Springer.

Sayar, A. G. (1998), *Bir iktisatçının entellektüel portresi: Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık.

Şahit, B. (2022). *İslam Cumhuriyeti döneminde İran'da devlet-toplum ilişkisi*. Doğu Kütüphanesi Yayınevi.

Tamer, C. (2022). *İran İslam Cumhuriyeti'nde kimlik inşa süreci ve mehdilik*. Akçağ Yayınları.

Turhan, M. (2016a). *Garplılaşmanın neresindeyiz?* . Altınordu Yayınları.

Turhan, M. (2016b). *Kültür değişmeleri; sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*. Altınordu Yayınları.

Yürük, R. (2020). *İran İslam Devrimi: 2500 yıllık monarşinin yıkılması*. Urzeni Yayınevi.